

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»**

**ОДЕСЬКИЙ ПРИВАТНИЙ
ЗАКЛАД ОСВІТИ
«ТІКВА-ОР САМЕАХ»**

**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ
НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ**

Збірник наукових праць

**Одеса
2022**

УДК 371
ББК 74

Ухвалено Вченою радою
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»
Протокол № 8 від 24.03.2022 р.

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор Черненко Н.М.
кандидат педагогічних наук Рищак Н.І.

Сучасні проблеми навчання і виховання : збірник наукових праць
/ Упорядник І.О. Бартенєва. Одеса, 2022. Лютий. 220 с.

У збірнику наукових праць розглядаються актуальні питання сучасної педагогічної науки. Матеріали стануть у нагоді для викладачів закладів вищої освіти, здобувачів вищої освіти, аспірантів, педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти

*ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д. УШИНСЬКОГО»
ОДЕСЬКИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ОСВІТИ «ТІКВА-ОР САМЕАХ»*

© Кафедра педагогіки
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», 2022
© Одеський приватний
заклад освіти «Тіква-Ор Самеах», 2022

3. Жукова Н.С. Преодоление общего недоразвития речи. М.: Академия, 1990. 248 с.
4. Кобзарева Л.Г. Коррекционная работа со школьниками с нерезко выраженным или общим недоразвитием речи на первом этапе обучения. Воронеж, Творческий центр Учитель, 2000. 176 с.
5. Филиппова О.В. Нарушения речи школьников: Коррекционно-педагогическая работа при общем недоразвитии речи в массовых школах. М.: Академия, 2005. 98 с.

**ВИКОРИСТАННЯ РІЗНИХ ГРАФІЧНИХ ОРГАНІЗАТОРІВ
ДЛЯ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ
В УЧНІВ 5-11-х КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

*Катаєва В.В.,
вчитель української мови та літератури
ОПЗО «Тіква – Ор Самеах»*

Перед сучасним учителем, який замислюється над потребою змін в освітньому процесі, постає цілий калейдоскоп методів, прийомів, вправ, дидактичних ігор, проблемних, ситуативно-пошукових завдань, які розвивають інтерес до пізнання, самостійне мислення, творчість. Найпродуктивніші – це активні та інтерактивні технології, застосовуючи які, освітній процес відбувається шляхом створення оптимальних умов для розвитку творчих можливостей учнів, зацікавлення учнів роботою над твором як явищем мистецтва слова, навчання основним принципам аналізу прочитаного, вмінню розуміти і цінувати художнє слово, пошуку нових джерел інформації, а також взаємодії всіх його учасників (і вчителів, і учнів), а роль вчителя трансформується: з організаторської, де учень – об'єкт навчання, на лідера групи учнів.

Ми зупинимося на одному з аспектів реалізації компетентнісного підходу – розвитку критичного мислення школярів, зокрема, на уроках

української літератури, спираючись на активні та інтерактивні форми навчання, методичні стратегії та прийоми, надані новітньою технологією **«Читання та письмо для розвитку критичного мислення»**.

Постійний діалог, яким супроводжуються уроки з використанням стратегій, прийомів та форм навчання цієї технології, розвивають в учнів творчі та комунікативні вміння, читацьку культуру, самостійність критичного мислення, вміння аргументовано доводити власну думку, здатність розв'язувати проблеми.

«Технологія розвитку критичного мислення» ставить на меті навчання такому сприйняттю навчального матеріалу, коли інформація, набута учнем, сприймається, розуміється, зіставляється із власним досвідом, і вже на її ґрунті формується власне аналітичне судження, розвивається здатність критично мислити, ставити під сумнів певні твердження чи положення, об'єднувати та переробляти думки, адаптувати або відкидати ідеї.

Для того, щоб навчити учнів брати активну участь у навчальному процесі, розвивати впевненість у собі, розуміння, наскільки є цінними власні думки та ідеї, бути готовим породжувати нові і відкидати неправильні судження, ставитися з повагою до різноманітних думок, потрібно досить багато часу. Застосування даної методики дає шанс навіть найсором'язливішій чи найслабшій дитині висловити свою власну думку, відчувати себе рівним з іншими. Обмін ідеями в класі відразу ж викликає свободу думки, можливість вільно міркувати, що і викликає розмаїття думок та ідей.

Технологія ЧПРKM пропонує велику кількість *візуальних*, чи *графічних*, організаторів, які є графічним представленням різноманітних розумових процесів, відображенням смислових схем.

Звичайно, застосування графічних організаторів на уроках може викликати певні труднощі, пов'язані з непростим вибором найбільш ефективних в конкретних ситуаціях, кресленням графічних конструкцій в зошитах та на дошці, використанням тривалого часу на уроці тощо. Проте, як показує досвід, всі ці зусилля з часом виправдовуються: опрацьовуючи

художній текст, теоретичний матеріал, біографію та творчість письменника за допомогою візуальних організаторів, учні краще осмислюють та зберігають у пам'яті інформацію, «заховану» в певні блоки, вчаться аналізувати власну навчальну діяльність, переводити її на більш високий рівень пізнання. Використання графічних організаторів різних видів стимулює роботу пам'яті, забезпечує сходження думки від загального до часткового і навпаки, полегшує сприймання та розуміння навчальної інформації, її структуризації в наочній формі, сприяє кращому осмисленню та міцнішому засвоєнню знань, пов'язують процес пам'яті і творчості.

«Сліпі таблиці» як метод візуалізації навчального матеріалу

На перших порах дітям можна пропонувати «сліпі таблиці» (таблиці із певною вже заданою формою, що спонукає віднайти конкретну інформацію за текстом і вставити в певні ячейки): «денотатний граф», «метаплан», «квітка лотоса», «фрейм», «анкета письменника» тощо.

Приєм «Денотатний граф»

У тексті виділяється ключове слово чи словосполучення (як правило, іменник), до якого підбираються дієслова, що пов'язують ключове поняття та його суттєві ознаки. До дієслів добираються характеристики, виражені іншими частинами мови. Утворюється ланцюжок: ключове слово – дієслово – інша частина мови, що характеризує основні ознаки ключового поняття; на цьому можна не зупинятися: денотатний граф може дробитися й розгалужуватися і далі.

Цей графічний прийом допомагає на практиці навчити учнів:

- структурувати тексти, розвиваючи вміння виділяти головне та другорядне, головну ідею тексту, вибудовувати послідовність подій;
- у процесі комунікації достатньо точно, послідовно і повно передавати партнеру необхідну інформацію як орієнтир для побудови дій;
- більш вдумливо працювати з текстом, визначаючи ціннісні орієнтири, стимулюючи емоційно-вольову сферу та отримати соціально значимий досвід.

Правила складання денотатного графа:

1 етап – виділення ключового слова чи словосполучення.

2 етап – добір дієслів, які будуть пов'язувати ключові поняття та його ознаки. Рекомендується використовувати наступні групи дієслів:

- дієслова, що означають мету: спрямовувати, передбачати тощо;
- дієслова, що означають процес досягнення результату: досягати, здійснювати;
- дієслова, які означають передумови досягнення результату: базуватися, ґрунтуватися, спиратися;
- дієслова-зв'язки для виходу на певне поняття чи характеристику.

3 етап – дібрати суттєві ознаки ключового поняття, які пов'язуються з ним через обрані дієслова. Для кожного дієслова можна знайти 1-3 ознаки.

Приклад 1. Денотатний граф за твором В.Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон» для аналізу характеристик головних персонажів:

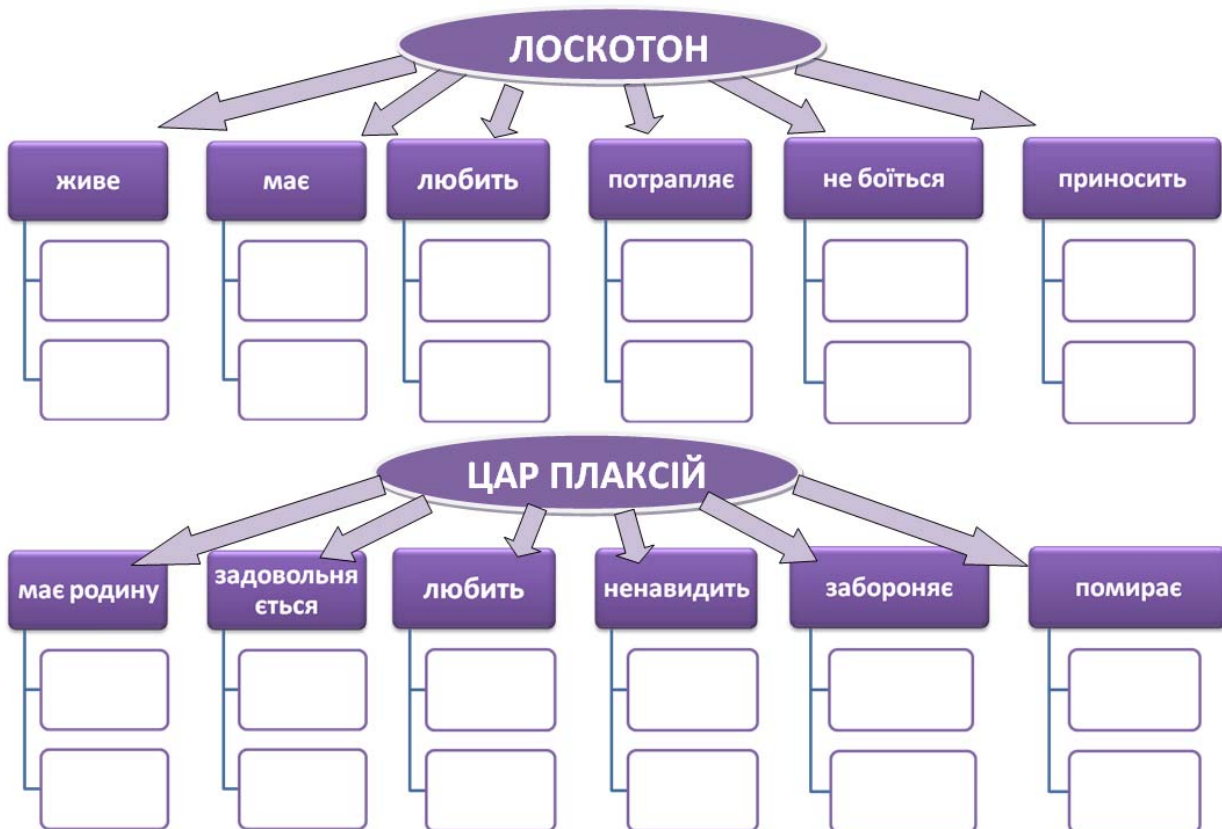

Рис. 1

Можлива відповідь:

Рис. 2

Приєм «Метаплан»

Цей прийом поки що зрідка використовується в шкільній практиці, але є методом колективної творчості, незамінним для розв'язання складних проблемних питань.

За допомогою методу «метаплану» можна визначити причини виникнення проблеми у творі, проаналізувати стан проблеми та її вплив на життя персонажа, а також навчитися знаходити оптимальні рішення, розробити пропозиції для вирішення поставленого питання.

Алгоритм створення «метаплану»:

1. Обираємо проблему (тему дискусії)
2. Записуємо її в центрі аркуша, розділеного на чотири сектори
3. У кожному секторі (зліва направо) записуємо питання для обговорення:

4. 1 – Як є? 2 – Як має бути? 3 – Чому не так? 4 – Як змінити становище? Або Висновки та пропозиції.

**Застосування прийому «МЕТАПЛАН»
під час вивчення комедії Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч»**

<p>Як є? прагне збагачення будь-якою ціною; нещадно експлуатує наймитів і навіть власну родину; прагне одружити сина на дочці Пузиря задля отримання великого приданого; хоче нажитися на кумові: дає гроші під 5% та же й бере запродажну на худобу; обдурює з приданим зятя, навіть влаштував бійку; обдурює навіть шахраїв, даючи замість 5 тисяч лише 3; після невдалої оборудки з фальшивими грошима лізе у петлю;</p>	<p>Як має бути? користуватися чесним трудом для отримання прибутків і збагачення; намагатися користуватися такими способами збільшення статків, які не привели б до суду або смерті; помиритися із зятем та віддати придане; сина одружити з коханою дівчиною; близьким людям гроші позичати без відсотків, а нужденним допомагати безкоштовно; ставитися з повагою до родини, близьких, робітників; людина має право на повагу до себе незалежно від соціального стану</p>
<p>Чому не так? Калитка – ненажерливий власник землі; основна мета в житті – багатство, гроші, земля; заздрощі – одна з основних рис характеру Герасима; економить на всьому; жадібний: у весільній баталії втратив 2 зуби, але гроші зберіг (не віддав обіцяних 5 тисяч приданого); деспот: жаліє хліба робітникам, не дає коней дружині для поїздки до церкви, не п'є за свої гроші – тільки за чужий кошт чи хто поставить могорич; земля – мета Калитки, а гроші – засіб її отримання, заради них він ні перед чим не зупиниться; здатний на ризик: хоча і знає про можливі наслідки, але ризикує з фальшивими грошима</p>	<p>Висновки та пропозиції не гроші, багатство, земля є справжніми цінностями у житті людини, а саме життя, здоров'я, сімейне благополуччя, родинний затишок, добробут, щирість, взаєморозуміння; шахрайство не припустиме ні в чому; треба прагнути до збагачення, користуючись чесним трудом, а не злочинними оборудками, а саме: вирощувати врожай, доглядати худобу, продавати надлишки, залишаючи достатньо грошей на прожиття родини і годування робітників, і знов вкладати у землю, худобу і т.д.</p>

Прийом «Квітка лотоса».

Розроблений японським вченим Ясуо Мацуморою та маючий

«квіткову» назву, цей прийом розвиває та активізує творче, системне та аналітичне мислення. Спочатку треба знайти центральну тему чи поняття, і це графічне ядро розмістити у центрі квадрата чи прямокутника, що складається з 9 ячеек. В інші 8 ячеек вносяться поняття, які безпосередньо відносяться до основного слова. Цей квадрат/прямокутник і стає серцевиною квітки. Потім кожен з восьми записів, що характеризують ключове слово, у свою чергу самі стають центральними і переносяться на іншу «пелюстку», тобто стають центром нового квадрата/прямокутника з 9 ячеек. Тепер вже до них йде добір ключових компонентів, пояснень, асоціацій, ознак. У підсумку має з'явитися квітка, до серцевини якої прикріплені 8 пелюсток, які мають відношення безпосередньо до ядра, тобто центральної теми, і глибоко характеризують це поняття з різних боків.

Приклад 1. Застосування прийому «Квітка лотоса» при вивченні поеми В. Симоненка «Цар Плаксіє і Лоскотон» (5 клас, пелюсток менше).

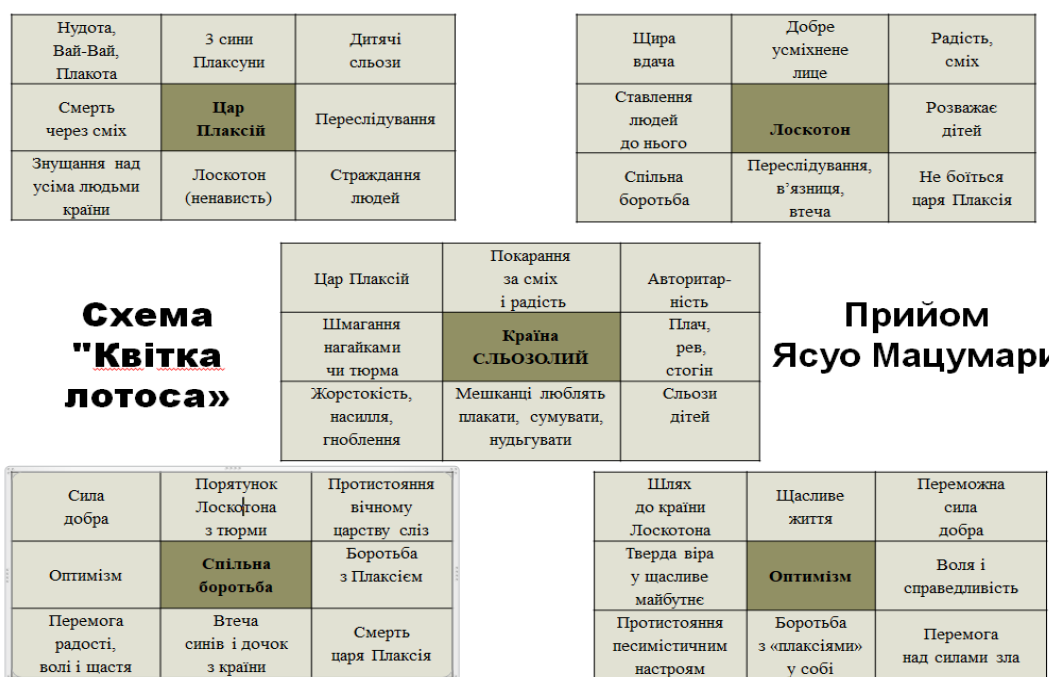

Рис. 3

Приклад 2. Застосування прийому «Квітка лотоса» при вивченні поеми Лесі Українки «Давня казка» (8 клас).

Рис. 4

Стратегія «Т-схема» застосовую, коли треба визначити позитивні і негативні сторони якоїсь історичної події. Так, на уроці вивчення творчості шістдесятників з метою занурення в епоху «відлиги» та з'ясування політичних умов життя в 60-ті роки ХХ століття, зокрема особливості політики М.Хрущова, учні занотували позитивні і негативні сторони його політики у таблиці («Т-схема»), обговорюючи їх спочатку в парах, а потім заповнюючи спільними зусиллями таблицю на дошці:

Таблиця 2

Визначити позитивні і негативні сторони політики М.Хрущова	
ПОЗИТИВНЕ	НЕГАТИВНЕ
розстріл ключової фігури сталінського режиму – Л.Берії; викриття культу Сталіна на ХХ з'їзді КПРС; ліквідація концтаборів; сприяння розвитку сільського господарства; територіальне управління промисловістю замість галузевого;	агресивність на зовнішній арені; насилля в Будапешті (1956р.) та Новочеркаську (1962р.); реформи мали більше галасливий, ніж практичний ефект; ліквідація «неперспективних» сіл та укрупнення колгоспів; переслідування інакомислячих (арешт і ув'язнення Л.Лук'яненка та

поділ партійного апарату за виробничим принципом.	йому подібних); псевдопрограма про будівництво комунізму за 20 років.
---	---

Методичні стратегії «Таблиця передбачень» та «Дерево передбачень».

На початку уроку вивчення уривку з казки «Хо» *М.Коцюбинського* «Ранок у лісі» можна застосувати таку методичну стратегію, як «Вільне письмо», коли учні пишуть у довільній формі мініатюри про звуки та голоси вранішнього лісу. Після заслуховування складених творів можна запропонувати такий вид роботи, як складання таблиці передбачень, де заповнення колонок відбувається протягом читання частин тексту та їх аналізу. Спочатку перед читанням кожної частини учням пропонується подумати, що дійсно може статися і в якій послідовності, подумати, які вони мають на це докази, а після читання уривку занотувати уривок з тексту на підтвердження своєї думки. Наприклад:

Таблиця 3

Що, на вашу думку, дійсно станеться?	Які докази ви маєте?	Що сталося?
1. Спочатку зображений ліс має спати у повній темряві та тиші, а потім «прокинутись».	Назва оповідання.	«Ліс ще дримає у передранішній тиші».
2. Першими мають прокинутися сонце і небо.	За логікою: перша ознака дня – світанок.	«А з синім небом щось діється».
Що, на вашу думку, дійсно станеться?	Які докази ви маєте?	Що сталося?
3. Має прокинутися ліс.	«Сяйво торкає вершечки чорного лісу».	Ліс наповнюється різноманітними голосами.
4. Поступово прокидається все живе.	«Голосне щебетання полинуло високо».	Вискакує сарна, лякається звуків похлибий заєць.
5. Почався новий день у лісі.	«у морі лісових звуків»	«Ясне проміння засипало самоцвітами ... (весь ліс)».

Тепер діти можуть повернутися до власних передбачень за допомогою ключових слів – своїх творів-мініатюр і дати відповіді на кілька запитань:

- Що спільного між ними і змістом уривку?
- Чи вдалося комусь з вас передбачити авторську розповідь?
- Хто був найближчим до авторської розповіді?

Далі пропоную порівняти власні, дібрані учнями «звуки» та «кольори» лісу із використаними автором.

Прийом «Дерево передбачень»

Таблиця 4

Дерево передбачень за поезією «Жар-птиця»

Що, на вашу думку, може статися далі з Жар-птицею?	
Ймовірно	Можливо
ОДУЖАЄ	НЕ ПОВЕРНЕТЬСЯ, ОБРАЗИТЬСЯ
освітить столицю знову; даруватиме радість людям; добро перемагатиме над злом; у місті пануватиме толерантне ставлення до інших: ну то й що, що вони не схожі на мене.	столиця не буде осяяна дивовижним світлом; життя людей знов буде сірим і буденним; зло святкуватиме свою перемогу; заздрощі та ненависть до інших знов будуть мати місце в житті людей.

Методична стратегія «Ґронування» (асоціативний куш).

Ця стратегія покликана спонукати учнів думати вільно (адже це, по суті, потік асоціативного мислення), стимулювати мислення школярів щодо зв'язків між окремими поняттями, що вдається, застосовуючи методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення. Проте сам процес роботи сприймається дітьми як цікава гра, що і робить її для дітей одним з улюблених завдань. На уроках літератури прийом «Ґронування» допомагає узагальнити та систематизувати проведені аналізи змісту творів, характеристики персонажів, аналіз теоретичних питань.

Цей універсальний метод, який можна застосовувати, вивчаючи будь-яку дисципліну, на будь-якому етапі уроку, спонукає мислити відкрито і вільно, висловлювати першорядні та другорядні асоціації.

Рис. 5

Методична стратегія «Павутинка думок».

Використовую цю стратегію з метою перевірки знань учнів змісту певного твору, вміння встановлювати зв'язки між образами, художніми деталями, поняттями. Вона дещо перегукується із прийомом «Гронування», проте має свої особливості. Назва твору пропонується як центральна фраза, яку записують посередині дошки чи сторінки зошита. Протягом 5-7 хвилин учні записують слова, які спадають на думку з приводу опрацьованого твору. Коли всі слова, вислови, образи, почуття вичерпані, учні одержують завдання встановити зв'язки між поняттями, коментуючи їх і роблячи певні висновки. Наприклад, прийом «Павутинка думок», застосований на уроці вивчення повісті М.Стельмаха «Гуси-лебеді летять»:

**М/С «ПАВУТИНКА ДУМОК»
за повістю М.Стельмаха «ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ»**

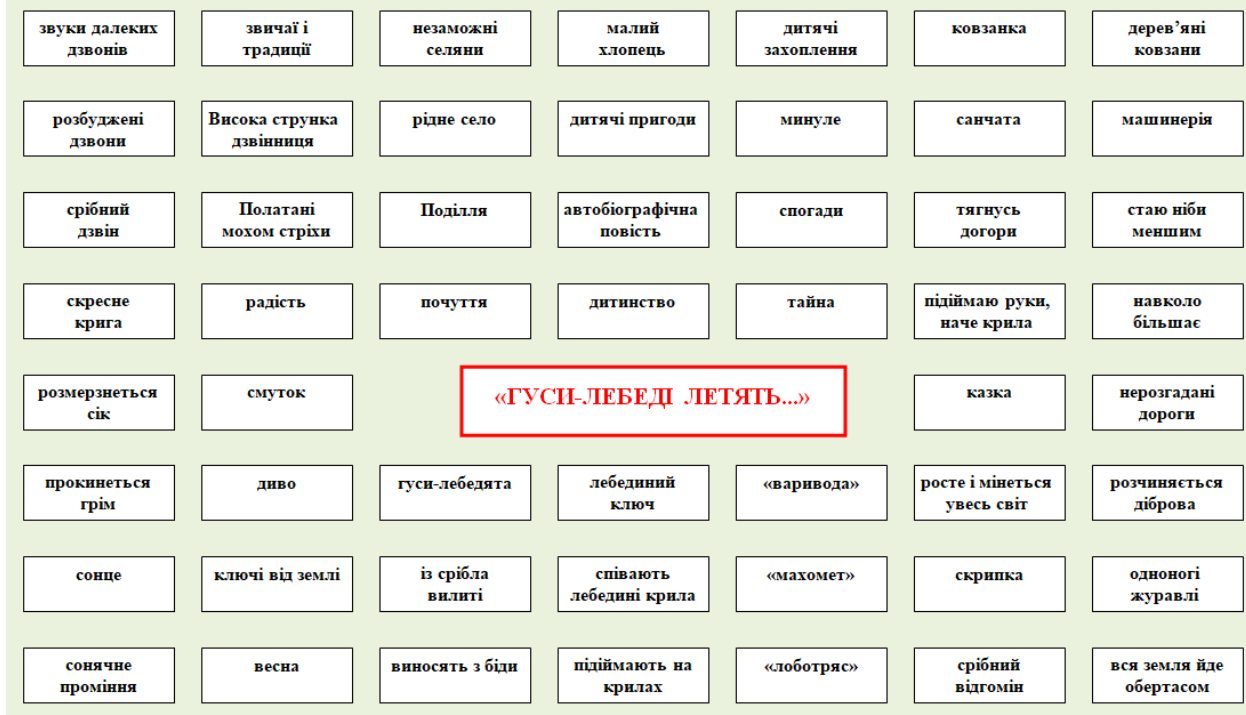

Рис. 6

Методична стратегія «Діаграма Венна».

Це техніка графічної подачі інформації, що виявляється при зіставленні двох образів, ідей чи текстів, між якими існують спільні та відмінні риси. Інформацію подають у вигляді двох або кількох кіл (по кількості понять, які зіставляються), які накладаються частково одне на одне. Це допомагає структурувати матеріал, сприяє збереженню часу, бо учні відразу мають сфокусувати увагу на пошуку відмінних та спільних рис поданих понять чи художніх образів, розподіляючи відмінне у великі кола, а спільні риси – на перетині кіл.

Приклад 1.

Застосування прийому діаграма Венна під час порівняльної характеристики народної балади як жанру та "модерної" балади І.Драча "БАЛАДА ПРО СОНЯШНИК"

Рис. 7

Приклад 2.

Застосування прийому діаграма Венна під час порівняльної характеристики Чіпки та Грицька з роману Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла поні?"

Рис. 8

Методична стратегія «ФІШБОУН»

Використовується прийом «Фішбоун» («Риб'ячий кістяк») під час обговорення проблем, для пошуку рішень. Сутність «Фішбоун» можна визначити таким чином:

- постановка проблеми, що вивчається на уроці;
- визначення аспектів цієї проблеми;
- знаходження фактів чи аргументів на підтвердження точки зору.

Ця модель дозволяє визначити та розв'язати ціле коло проблем. Для визначення причинно-наслідкових зв'язків учням пропонується інформація (текст, відеофільм, лекції проблемного характеру) і схема «Фішбоун».

У «голові» цього кістяка учні зазначають ту проблему, що була порушена у пропонованому матеріалі. На верхніх кісточках учні записують причини виникнення проблеми, що досліджують. А на менших – факти, що підтверджують наявність сформульованих ними причин (або на верхніх кісточках записують причини, на нижніх – факти на їх підтвердження). На «хвості» риби розміщується висновок після розв'язання проблеми. Наведемо приклади пустих карток для заповнення учнями, а також варіанти, вже створені учнями:

Приклад 1.

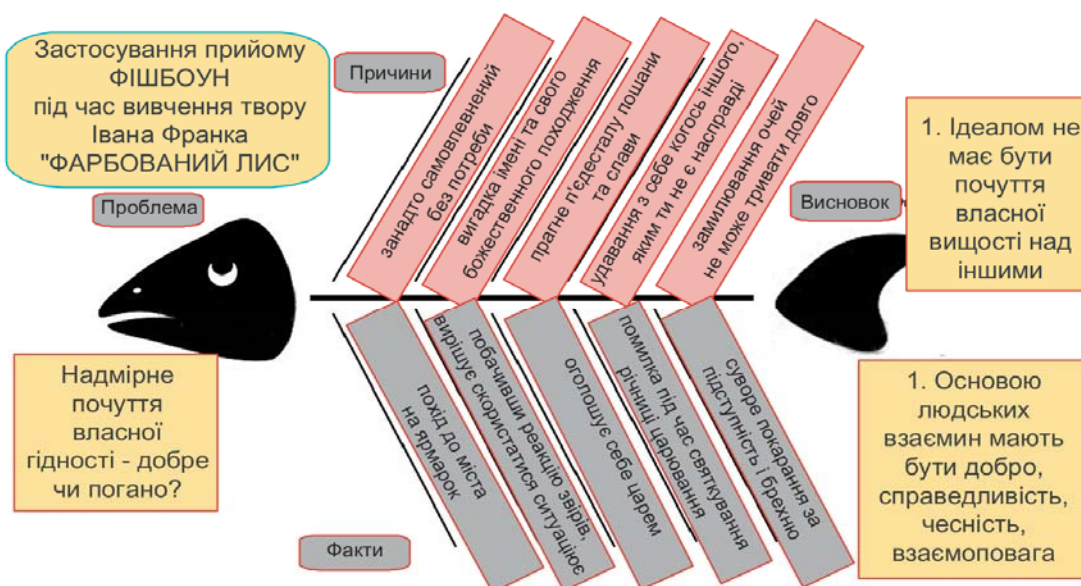

Рис. 9

Приклад 2.

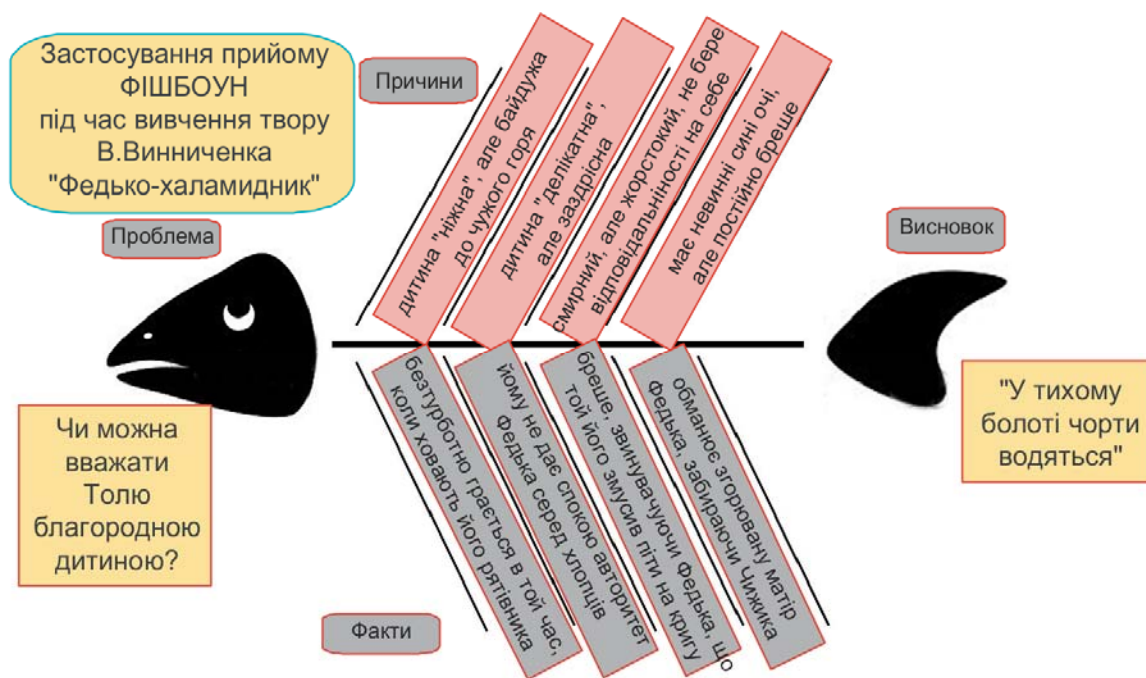

Рис. 10

Методична стратегія «Ментальна карта», «Карта пам'яті», «Кластер».

Карти пам'яті (англ. *Mind map*) — зображення процесу мислення через схеми, «зручна техніка альтернативного запису» (15). В українських перекладах термін може звучати по-різному — «карти розуму», «карти пам'яті», «інтелект-карти», «майнд-мепи», «ментальні карти».

Карти пам'яті є засобом вирішення проблем, їх використовують для візуалізації, структуризації і класифікації ідей.

Приклад 1.

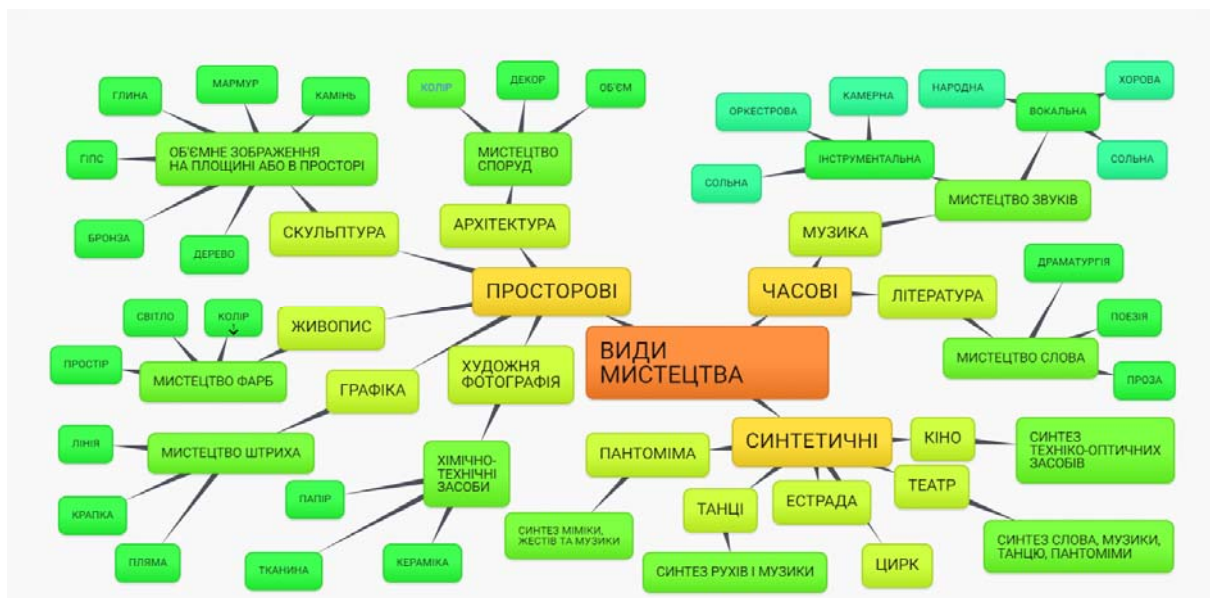

Рис. 11

Прийом «Дерево рішень»

Приклад 1. Дерево рішень за повістю І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

Таблиця 5

Ситуація вибору, в яку потрапила Мелашка	
Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Перший варіант: піти від чоловіка	
не буде поруч ненависних свекрухи та Мотрі; нарешті лагідна натура Мелашки зможе знайти спокій; можна знайти справу і присвятити їй життя;	життя без коханої людини; постійна туга за рідними; неможливість вдруге одружитися; зрада шлюбним обіцянкам бути разом в горі та радості;
Другий варіант: змиритися і терпіти	
залишитися разом з коханою людиною; сімейне благо – понад усе; турбота про чоловіка та дітей; шанобливе ставлення до старших;	намагання догодити свекрусі; незадоволення позицією Мотрі по відношенню до неї; постійна робота за всіх; постійні потурання; втрата ніжності, лагідності;
Третій варіант: сісти і домовитися	
кожний буде виконувати те, про що домовилися; сварки припиняться; між родинами настане злагода; в їхні будинки прийде спокій; можна буде жити в умовах	вірити у те, що люди, які нікого не поважають, можуть домовитися, - це утопія; навіть якщо домовляться про розподіл обов'язків, а також про життя без претензій і сварок,

взаємопорозуміння і взаємоповаги; прагнення зберегти почуття власної гідності;	гарантій, що це триватиме довго, немає жодних; знаючи характери Кайдашихи та Мотрі, можна уявити, що обов'язків у Мелашки буде набагато більше, ніж у них;
Четвертий варіант: воювати за щастя і спокій своєї родини	
відстоювання прав власної родини загартує характер Мелашки; можливо, колись їм набриднуть постійні сварки та бійки і відбудеться примирення;	порушення загальноприйнятих норм та цінностей народної моралі; недотримання Божих заповідей, хоча вони віруючі люди та ходять до церкви; через постійні колотнечі в родині ні Карпо з Лавріном не поважають власних батьків, ні їхні діти в майбутньому їх не поважатимуть.

Методичні стратегії «Сенкан» («синквейн»), «Піраміда», «Штрихи», Діаманта».

Наступну групу прийомів, яку ми рекомендуємо застосовувати на уроках мови та літератури, можна віднести до методів вільної творчості, які спрямовані на розвиток умінь знаходити у великому потоці інформації найголовніше, найсуттєвіше, умінь аналізувати та робити висновки, коротко формулювати свої висловлювання. Це відомі всім «Сенкани» (Синквейни), а також нові прийоми «Піраміда тексту», «Діаманта», «Штрихи». Застосування на уроках цих прийомів не тільки розвиває здібності учнів до аналізу, уміння робити висновки, а й дозволяє гармонійно поєднувати елементи трьох основних навчальних систем: інформаційної, діяльнісної та особистісно зорієнтованої, зокрема:

- застосовуються з метою аналізу якогось явища, співставлення декількох понять, явищ, образів, вираження ставлення до проблеми, образу тощо;

- використовуються на етапі вивчення нового матеріалу, закріплення теми, перевірки знань учнів як чудовий спосіб діагностики та контролю, а також для рефлексії та узагальнення вивченого;

- носять характер комплексного впливу (розвиток мовлення, пам'яті, уваги, мислення);

- гармонійно вписуються у роботу з розвитку лексико-граматичних категорій, збагачення та актуалізації словникового запасу учнів;

- відкривають нові творчі та інтелектуальні можливості дітей, коли вони реалізують свої особистісні здібності (інтелектуальні, творчі, образні тощо);

- є ігровим прийомом, тому сприяє створенню психологічного клімату на уроці та зняттю емоційної напруги, а як результат – учні відчують себе у ситуації успіху.

Приєм «сенкан», або «синквейн», - це п'ятирядковий вільний (без обов'язкових ритму й рими) вірш, що має систематизувати інформацію, сформулювати висновки. Будова сенкана підпорядкована певній формулі:

Перший рядок – поняття (одне слово, іменник);

Другий рядок – найсуттєвіші ознаки поняття (два прикметники чи дієприкметники);

Третій рядок – найхарактерніші дії, пов'язані з поняттям (3 дієслова);

Четвертий рядок – фраза з 4-5 слів (найвлучніша цитата чи власний коментар до даного поняття);

П'ятий рядок – слово-символ (синонім до поняття, який передає його сутність, метафора).

Це одна з форм вільної творчості учнів, яка дає можливість автору знайти в інформаційному матеріалі найсуттєвіші елементи, підбити підсумки і лаконічно їх сформулювати. Використання цього прийому розвиває в учнів такі важливі вміння, як здатність формулювати складні ідеї, почуття та уявлення кількома словами, резюмувати інформацію, вдумливо рефлексувати. А отже, є важливим інструментом для синтезу, узагальнення понять та інформації, рефлексії, за допомогою якого учень може реалізувати свої особисті здібності: образні, інтелектуальні, творчі.

Приклад 1. За поезією М.Рильського «Дощ»:

ДОЩ

благодатний, життєдайний
остудить, оживить, запліднить
«Білі села звеселить» новим врожаєм

ЧАРІВНИК

Приклад 2. За поезією М.Рильського «Осінь-маляр із палітрою пишною...»:

ОСІНЬ

кольорова, красива
осипає, фарбує, одягає
треба вміти помічати і цінувати красу

ХУДОЖНИК (МАЛЯР)

Приклад 3. За твором В.Симоненка «Цар Плаксій і Лоскотон»:

ЦАР ПЛАКСІЙ

грізний, жорстокий
наказує, знущається, володарює
мріє встановити віковичне царство сліз

ТИРАН

Більш детально зупинимось на прийомах «Піраміда тексту», «Діаманта», «Штрихи».

Прийом критичного мислення «**Піраміда**» будується за алгоритмом:

Ім'я героя твору.

Два слова, *що описують героя.*

Три слова, *що описують місце події.*

Чотири слова, *що описують проблему.*

П'ять слів, *які описують події, що відбуваються з героєм протягом сюжету.*

Шість слів, *які описують подію, що призводить до змін, сприяє переосмисленню проблеми.*

Сім слів, які описують подію, що відбувається, аби розв'язати проблеми.

Вісім слів, що описують розв'язання проблеми.

Приклади застосування прийому «Піраміда»:

Приклад 1. При вивченні твору *Івана Котляревського «Енеїда»*:

ЕНЕЙ

напівбог і цар

Троя, Латинська земля

легковажний, проворний, хоробрий отаман

«Скитаюсь по миру, мов ланець»

екскурсія до пекла, попередження від бога Зевса

сватання до Латинії, подвиг побратимів, двобій Енея з Турном

перемога над Турном – дорога до володарювання Латинською землею та

здійснення пророцтва

Приклад 2. При вивченні новели *М.Хвильового «Я (Романтика)»*:

Я

главковерх трибуналу

палац розстріляного шляхтича

«я чекіст, але я і людина»

марення, засідання трибуналу, вироки, вбивство

«нікчема ..., яка віддалася на волю хижої стихії»

«він мій безвихідний хазяїн», «мій звірячий інстинкт»

підштовхнутий провокаціями доктора Тагабата,

власноруч вбиває свою матір

Прийом «Штрихи», придумані вчителькою Сторожевою Т.Ю. та її учнями і влучно охарактеризовані як «штрихи до правил, до думок», дозволяють перевірити словниковий запас школярів, їх вміння бачити і застосовувати частини мови, складати речення заданої структури (відповідно до того матеріалу, який опановується в даному класі на уроках української мови, чи тієї синтаксичної структури, яку треба повторити) на різні теми.

Лексичний матеріал, підібраний таким чином, пізніше може слугувати базою для складання твору з цієї теми, збагативши образ, що описується, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, влучними дієсловами, прикметниками та прислівниками.

«Штрихи» пишуться за наступними правилами:

1-й рядок. 1 іменник

2-й рядок. 2 прикметники

3-й рядок. 3 дієприкметники

4-й рядок. 4 дієслова

5-й рядок. 5 прислівників (чи дієприслівників)

6-й рядок. Складносурядне або складнопідрядне речення з теми.

Приклади застосування прийому «Штрихи»:

Приклад 1. Прийом «**Штрихи**», використаний з метою поповнення словникового запасу учнів:

ПОЧУТТЯ

щирі, суперечливі

хвилюючі, чаруючі, дурманячі

розкривають, радують, хвилюють, будоражать

зачаровуючи, надихаючи, перевтілюючи, граючи, обіцяючи

Весняні почуття переповнюють людину, бо вони повертають її

у країні мрій та надій на диво.

Приклад 2. Прийом «**Штрихи**» можна застосувати або як окреме завдання на поповнення словникового запасу, або під час вивчення твору *Олександра Олеся «Чари ночі»*:

МОЛОДІСТЬ

весела, безтурботна

невтомна, закохана, замріяна

приходить, пробуджує, оживляє, розквітає

не зупиняючись, не замислюючись, не втомлюючись, не старіючи,

хвилюючись

Молодість прокидається навесні у кожній істоті: навіть трухлявий пеня відроджується з появою перших весняних променів сонця.

Приклад 3. При вивченні твору *Михайла Коцюбинський «Intermezzo»*:

МОЯ УТОМА

митець і суспільство

ниви у червні, усамітнення

депресія, втеча від «світу людей»

внутрішній конфлікт, споглядання природи, відновлення

сповідь селянина про людське горе, співпереживання, радість

промінь сонця, зозуля, жайворонки, три вівчарки, селянин

сповнений гніву й благородного нетерпіння митець повертається до міста

Приклад 4. При вивченні твору *Валер'яна Підмогильного «Місто»*:

Степан Радченко

прагматичний, наполегливий

самозакоханий, визнаний, гублячий

переїждає, здобуває, використовує, підкоряє

використавши, залишивши, зруйнувавши, втративши, досягнувши

Досягнувши матеріального комфорту та визнання, Степан розуміє, що зруйнував стосунки з багатьма людьми, втратив самого себе та свої непохитні орієнтири

в житті, з якими приїхав з села до міста.

Приклад 5. При вивченні твору *Миколи Куліша «Мина Мазайло»*:

Мина Мазайло

«другосортний», провінціальний

обмежений, деукраїнізований, воюючий

свариться, змінює, лютує

голосно, грізно, наполегливо, затято, свавільно

Не маючи жодних талантів, здібностей, відповідальності, обмежений та одержимий ідеєю своєї «другосортності» Мина Мазайло намагається змінити прізвище, вимову, викоренити «мужицтво» в собі, що призводить до родинних баталій, розколу сім'ї

на непримиренні табори з протилежними поглядами.

«Діаманта» (від грецького diamond – «діамант, алмаз») – невеликий вірш у формі алмаза, що складається з семи рядків, що використовується при характеристиці двох протилежних понять, в якому головним є зустріч, зіткнення, стикання двох протилежних понять.

Складання діаманти вимагає від учнів уміння знаходити у навчальному матеріалі найважливіші елементи, робити висновки і виражати все це у коротких висловах, застосовуючи чітке знання частин мови, вміння вживати найвлучніші прикметники та дієприкметники, добирати антоніми до них, а також підбирати асоціативні іменники, протилежні за значенням.

Діамант будується за такою структурою:

1 і 7 рядки – іменники (назви протилежних понять, явищ, імена персонажів);

2 і 6 рядки – по 2 прикметники;

3 і 5 рядки – по 3 дієприкметники;

4 рядок – асоціації, виражені 4 іменниками, протилежними за значенням.

На уроках вивчення творчості Г.С.Сковороди в 9 класі з метою зіставити декілька явищ, понять чи образів, учням було запропоновано скласти має продемонструвати глибокі знання з теми, мати з неї свою думку та вміти висловлювати її, дотримуючись певних правил структури.

Приклад 1. При вивченні твору *Г.С. Сковороди «Всякому місту – звичай і права»*:

Суспільство

аморальне, розбещене

обманює, не замислюється, розкошує

антилюдяність, прислужництво; у полоні дум

протистоїть, непокоїться, вирішує

чесний, совісний

Ліричний герой

Приклад 2. При вивченні твору *Г.С. Сковороди «Бджола та Шершень»*:

Бджола

працьовита, мудра
літає, трудиться, радіє
природна потреба; паразитичне існування
споживає, не працює, глузує
лінивий, зверхній

Шершень

Під час вивчення твору **В.Симоненка «Цар Плаксій і Лоскотон»** був створений наступний зразок «Діаманти», який надає змогу яскравише порівняти протилежні за характерами персонажі:

ЦАР ПЛАКСІЙ

похмурий, жорстокий
ненавидить, знущається, карає
смуток, сльози; радість, звільнення
співчуває, розважає, обдаровує
добрий, життєрадісний

ЛОСКОТОН

Також цікавим є застосування цього прийому під час вивчення протилежних понять з *теорії літератури*:

ГПЕРБОЛА

величезна, найбільша
перебільшує, розширює, примножує
Хлопчик-Мізничик – перетворення – Гуллівер
применшує, стискає, звужує
крихітна, найменша

ЛІТОТА

Отже, такі прийоми, як «Діаманта», «Піраміда твору», «Штрихи», можна використовувати і для перевірки знань учнів з теми, що вивчається, а також

для рефлексії та узагальнення вивченого. У результаті роботою над ними учні відчують себе у ситуації успіху, можуть виразити своє ставлення до проблеми, яка розглядається, у творчій формі, збагатити словниковий запас, реалізувати свої особистісні здібності: інтелектуальні, образні, творчі тощо.

Методична стратегія «Письмо у різних формах».

З метою розвитку творчих здібностей школярів можна запропонувати учням альтернативні творчі завдання відповідно до їх особистих інтересів.

Так, на в кінці уроку за образом Чіпки Вареника з роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» учні одержали завдання: **написати фанфік** (жанр масової літератури, створений за мотивами художнього твору його прихильником, який використовує ідею твору, його сюжет чи персонажа) **на одну з тем:**

Таблиця 6

Різновиди фанфіків	Тема фанфіка
«стаю співавтором»	Напишіть епілог до роману: 15 років по тому
«з епохи в епоху»	Чіпки Варениченки сьогодення: які вони?»
фанфіки-дебати	«Чи справді Чіпка Вареник – пропаша сила?»
Власне бачення образів та проблем, порушених у творі	Лист до Чіпки на каторгу з висловленням підтримки
	Лист-каяття Чіпки Вареника на суді
	Звинувачувальна промова прокурора на суді Чіпки

В останні роки з'явилися подібні прийоми, запропоновані для роботи щодо розвитку критичного мовлення:

1. «Товсті та тонкі питання»;
2. «Кубик Блума»;
3. «Ромашка Блума».

Приєм «Тонкі та товсті питання»

Метою прийому критичного мислення «Тонкі та товсті питання» є навчити дітей розрізняти «закриті» («тонкі» питання), які передбачають репродуктивну однозначну відповідь (Хто? Що? Де? Коли? Як звали? Чи було?), та «відкриті» («товсті питання», тобто проблемні), які вимагають

раціонально мислити, розуміти сенс завдання, аналізувати дані, шукати в разі потреби додаткову інформацію тощо, а отже, виводять розумові процеси учнів на більш високий рівень мислення: аналіз, синтез, порівняння, оцінку.

Як приклади, що ілюструють даний прийом, можна навести наступні завдання:

Приклад 1. Під час вивчення поеми **Т.Г.Шевченка «Тополя» (8 клас)**

Тонкі питання:

- Де росла тополя? (край дороги серед поля)
- Де відбулася зустріч молодиці із козаком? (під вербою)
- Яка пташка виспівувала, поки дівчина виходила з хати? (соловейко)
- До кого поет звертається у поемі? (до дівчат-молодиць)
- Якою називає автор тополю? (тонкою, гнучкою)
- З чим порівнюється широке зелене поле? (з морем)
- Скільки років чекала молодиця свого козака? (два)
- Який народний обряд згадано у поемі? (сватання)
- Що замислила дівчина, коли дуже страждала? (утопитися)
- Як дівчина перетворилась на тополю? (з'ївши зілля ворожки)

Товсті питання:

- Що символізує тополя і які ще відомі образи-символи ви знаєте?
- Як описує автор дівчину і про що це свідчить?
- Як автор описує щирість почуттів дівчини та козака?
- Чому мати була схвильована за долю дочки?
- Навіщо матері було видавати заміж свою дочку за багатого та самотнього старого?
- Чому дівчина не погоджується із рішенням матері?
- Чому молодиця звертається до ворожки?
- Ворожка, на вашу думку, - нечиста сила? Чому?
- Чи можна вважати, що автор написав твір-застереження для дівчат?
- Чому цей твір за жанром балада?

Приклад 2. Під час вивчення поеми «Слово о полку Ігоревім» (9 клас)

Тонкі питання:

- Про історичні події якого року йдеться у поемі? (1185 року)
- Проти кого виступає у похід князь Ігор? (проти половців)
- До якого славного поета своєї доби звертається автор на початку поеми? (Бояна)
- Як розпочинається похід князі Ігоря? (природа намагається зупинити воїнів)
- Що віщує сонячне затемнення для походу дружини князя Ігоря? (близьку поразку)
- Де вперше зустрічаються дружина князя та половці? (на р. Каялі)
- Як завершується перша битва з половцями? (перемогою русичів)
- Як на батьківщині відреагували на звістку про поразку князя Ігоря?
- До кого звертається київський князь Святослав зі свої «золотим словом»?
- До яких сил природи звертається Ярославна?

Товсті питання:

- Чим зумовлена наявність вступу в поемі і яка його роль?
- Чому у вступі до поеми автор згадує іншого відомого співця?
- Чи можна назвати сон князя Святослава пророчим і чому?
- Чи свідчить поразка дружини князя Ігоря про його неспроможність як полководця?
- Чому автор приділяє багато уваги реакції князів, боярів, Києва на звістку про поразку князя Ігоря?
- У чому полягає «золоте слово» князя Святослава і чому на той час воно було так актуально?
- Яка роль «золотого слова» в поемі і чому?
- Чому князь Ігор наважується на втечу з полони?
- У чому ви вбачаєте зв'язок поеми з усною народною творчістю?

- Що нам, сучасним читачам, близько і дорого в цьому творі?

Приклад 3. Під час вивчення казки **Івана Франка «Фарбований лис»** (5 клас)

Тонкі питання:

- Яким чином Лису Микиті вдалося врятуватися від псів? (сховався у діжі)

- Про що думав Лис, сидячі у діжі? (щоб собаки його не учуяли)

- Яка подія різко змінила життя Лиса Микити? (став синім від фарби, а це налякало лісових мешканців)

- Як звали мавпу? (Фрузя)

- Хто, за словами Лиса, виліпив його з небесної глини? (святий Миколай)

- Хто любив сидіти на пеньку серед звіриного майданчику? (ведмідь)

- Як назвав себе Лис, потрапивши до звірів у ліс? (Остромисл)

- Яке враження справив невідомий звір на мешканців лісу? (злякав їх)

- Чи сталися зміни у житті лісових звірів, відколи царем став Лис Микита? (змінилося на краще лише для сильніших)

- Як звірі покарали Лиса Микиту? (розірвали на шматки)

Товсті питання:

- Чому Лис Микита вирішив піти у базарний день до міста і на прямо базарі вкрасти курку?

- Чи вдалося Лису виконати всі свої обіцянки та похваляння? Чому?

- Чому Лис Микита вирішив «Добре виграти на своїй подобі»?

- Чому лісові мешканці так легко повірили цьому пройдисвіту?

- Чи справді слова Лиса Микити у ролі царя були щирими до звірів?

- На вашу думку, хитрість – це позитивна чи негативна риса?

- Чи схвалюєте ви поведінку Лиса Микити?

- Чи тільки Лиса Микиту висміяв автор у своїй казці?

- Чи викликає у вас співчуття Лис Микита?

- Як би ви почували себе у ролі Лиса Микити?

У 50-і роки ХХ століття американським професором педагогіки Бенджаміном Блумом була створена таксономія навчальних цілей та результатів, яка пояснює ієрархію розумових процесів (запам'ятовування, розуміння, застосування, аналіз, синтез та оцінка), враховуючи яку та ставлячи питання різного характеру на розвиток мислення учнів, можна ефективно розвивати критичне мислення школярів. Саме на таксономії Б.Блума та питальних словах і дієсловах для різного рівня навчальних результатів, розроблених ним же, і створено такі прийоми критичного мислення, як «Кубик Блума» та «Ромашка Блума».

Приєм «Кубик Блума»

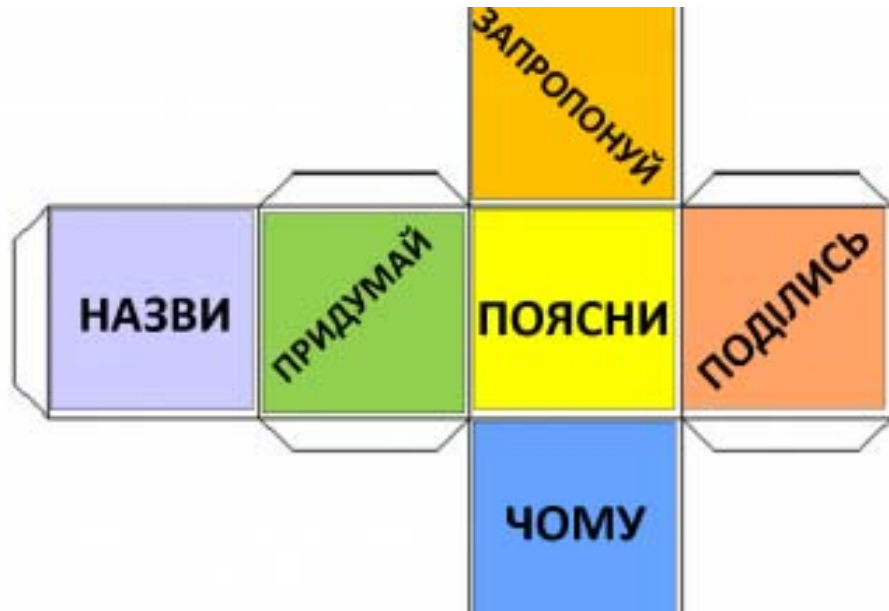

Рис. 12

Приклад 1.

Таблиця 7

Застосування прийому «Кубик Блума» на уроці української літератури в 6 класі за темою: Емма Андіївська. Казка-притча «Говорюща риба»	
Бік кубика Блума з питаннями	Питання
Назви:	Хто були батьки балакучої риби і як вони ставилися до неї? Хто і за що судив рибу? Як потоваришували риба і рибалка?
Чому?	Чому виник конфлікт у риб'ячій спільноті? Чому батьки риби були засмучені, дізнавшись про дар своїх дитини? Чому горе рибалки сприймається сумніше, ніж навіть смерть риби?
Поясни:	Чи справедливо було засуджено рибу? Що було незвичайного в стосунках між рибалкою та рибою? Чи можемо ми засуджувати жінку за смерть риби?
Придумай:	Як змінився би світ риб, якби вони вміли говорити? Яким був би кінець казки, якби рибалка вчасно попередив жінку про те, ким є його друг? Яким би було життя риби, якби вона знайшла хоча б одного балакучого друга серед риб?
Поділись:	Чому шкода жінки, яка не почула голос риби? Які емоції викликала смерть риби і чому? Кого ти вважаєш винним у смерті риби: чоловіка чи жінку?
Запропонуй:	Як не втратити свою особливість та індивідуальність? Щире спілкування – це базис міцної дружби: доведи на прикладі риби та рибалки. Як допомогти людині у розпачі, коли вона втратила єдиного друга?

Застосування прийому «Кубик Блума» на уроці української літератури в 6 класі за темою: Повість «Климко»	
Бік кубика Блума з питаннями	Питання
Назви:	З якими труднощами зустрівся Климко-мандрівник? Епізоди повісті, в яких найкраще розкривається вдача Климка? Добро і зло в житті Климка.
Чому?	Чому Климко не втрачає жаги до життя навіть в часи смертельної небезпеки? Чому сіль – найцінніший скарб в голодні часи? Чому у воєнні часи більшість людей, перебуваючи в скруті, все одно виявляли доброту та милосердя?
Поясни:	Рішення Климка вирушити в похід за сіллю – це добрий вчинок чи самопожертва? Чи можна вважати Климка і Зульфата справжніми друзями? Чи хотіли б ви мати такого друга, як Климко? Чому?
Придумай:	Як би ти закінчив повість про Климка? Людина з внутрішньою красою: яка вона? Поспішайте робити добро: чого мене навчив Климко.
Поділись:	На твій погляд, Климко – вигаданий чи реальний персонаж? Чи змогли б ви подолати ті труднощі, які трапилися з хлопцями під час подорожі за сіллю? Твір побудований на автобіографічному матеріалі. Чи це означає, що абсолютно відтворено хроніку життя Г.Тютюнника?
Запропонуй:	Критерії, за якими можна визначити справжню дружбу. Як зараз можна допомогти дітям на тих територіях, де відбуваються воєнні події? Як виховувати в собі наполегливість та цілеспрямованість?

Приєм «Ромашка Блума»

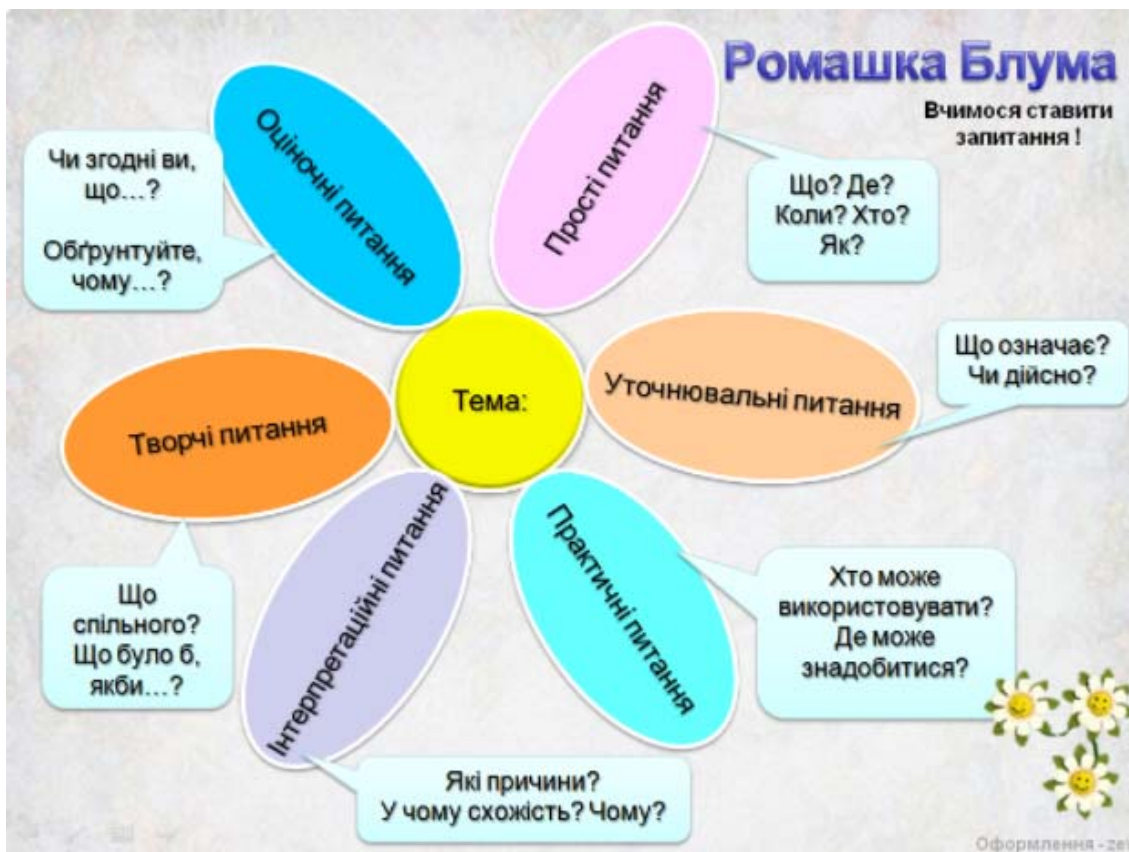

Рис. 13

Приклад 1.

Таблиця 9

Застосування прийому «Ромашка Блума» на уроці української літератури в 10 класі за темою: Василь Стефаник. Новела «Камінний хрест»	
Бік Ромашки Блума з питаннями	Питання
Прості	Як отримав землю Іван Дідух? Що є найбільшою драмою у житті Івана Дідуха? Про що, прощаючись, Іван просив односельців?
Уточнювальні	Чи вірить Іван у те, що на чужині він знайде щастя? Як селяни характеризують Івана? Чого у творі більше: відчаю чи надії, песимізму чи пошуку шляху до щастя?
Оціночні	Навіщо автор на початку новели дає поширений психологічний портрет Івана у зіставленні з описом коня? Які почуття викликає у вас образ Івана Дідуха?

	Які символи у новелі дають допомогу зрозуміти переживання та трагізм життєвої ситуації селянина?
Практичні	Чому в родині Івана Дідуха у батьків і дітей різні погляди на життєві цінності? Як би ви розв'язали конфлікт поколінь в даній ситуації? Чи може бути щасливою людина без Батьківщини?
Інтерпретаційні	Чи актуальна проблема еміграції сьогодні в Україні? Чи відчувають схожі почуття сучасні емігранти? Чи існують зараз ті самі причини для еміграції з України?
Творчі	Що сталося б із родинами синів, якби батько відмовився їхати до Канади? Як би розвивалося життя родини на чужині в Канаді? Чи мав Іван Дідух та його родина інший вихід зі становища, що склалося?

Приклад 2.

Таблиця 10

Застосування прийому «Ромашка Блума» на уроці української літератури в 6 класі за темою: Емма Андіївська. «Казка про яян»	
Бік Ромашки Блума з питаннями	Питання
Прості	Як потрапив пастушок до міста яянів? Як виглядало місто яянів? Що розповів дідусь про власне життя?
Уточнювальні	Що саме мають зробити яяни, щоб змінити щось у своєму житті? Що символізує кожна вежа, яку будує яянин? То яяни живуть, прагнучи поважати лише себе, а не оточення?
Оціночні	В ячому полягає різниця в поведінці пастушка та діда і яянів? Що спільного у Вавилонської башти та веж міста яянів? Чого навчила казка-притча?
Практичні	Що може стати символом брами в нашому житті? Якщо в вас є часточка від яянина, як її позбутися? Що треба зробити, щоб не стати яянином?
Інтерпретаційні	Як зі змістом твору пов'язаний вислів: «Стався до людей

	<p>так, як би хотів, щоб ставилися до тебе»?</p> <p>Чи зустрічали ви у житті людей, схожих на яянів, які зосереджені лише на собі?</p> <p>Що в нас можна назвати часточкою від яянів?</p>
Творчі	<p>Уявіть ситуацію: ви потрапили в місто яянів у подібі юнги. Які ваша дії?</p> <p>Які повчання казки-притчі? Сформулюйте їх у вигляді правил.</p> <p>Як не стати яянином? Сформулюйте у вигляді правила.</p>

Як бачимо, застосування таких методів, прийомів та стратегій дає можливість урізноманітнити урок, перетворити освітній процес на постійний діалог, активний обмін думками, індивідуальну та колективну творчість, допомагає активізувати діяльність учнів завдяки пріоритету таких видів роботи, як науково-пошукові, дослідницькі, навчально-ігрові. А застосування візуальних організаторів для впровадження цих прийомів допомагає графічно представити різні розумові процеси і завдяки ним унаочнити прихований процес мислення, який в решті-решт набуває візуального втілення. Вони допомагають нетрадиційно та цікаво навчати дітей працювати з інформацією у процесі читання і письма, а самих учнів спонукають самостійно мислити, аналізуючи, систематизуючи та узагальнюючи ту інформацію, яку вони отримують із різних джерел. І саме графічні організатори цих прийомів та стратегій для розвитку критичного мислення і є тими помічниками, які допоможуть зробити будь-який урок вдалим.

Література

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / Затверджений Постановою КМУ від 23.11.2011 № 1392 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/>.
2. Заир-Бек С.И. Критическое мышление [Электронный ресурс] / С. И. Заир-Бек. – Режим доступу: <http://www.altai.fio.ru/projects/group3/potok67/site/technology.htm>

3. Заїр-Бек С.І. Розвиток критичного мислення на уроці. - 220с. – [Електронний ресурс]. Режим доступу:
file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/Zair-Bek_Razvitie_kriticheskogo_mishlenia_na_uroke.pdf
4. Кларк Дж. Г. Использование визуальных организаторов для фокусирования на мышлении / пер. с англ. Е. Н. Волков, 2009. – [электронный ресурс]. Режим доступу:
<https://urist-edu.ru/filosofiya/18039/index.html>
5. Клустер Д. Що таке критичне мислення? *Перемена*. 2001. № 4. С. 5-13
6. Ліпман М. Чим може бути критичне мислення. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2006. № 27. С. 17-23.
7. Наволокова Н.П. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій. Х.: Основа, 2009. 176 с.
8. Терлецька Л. Г. Критичне мислення як засіб розвитку вмінь учнів аналізувати і застосовувати інформацію. Мат. міжн. наук.- практ. конфер. «Розвиток навичок критичного мислення учнів у контексті розробки стандартів освіти України». Київ, 2001. С. 64-67.
9. Халперн Д. Психология критического мышления / Дайана Халперн. СПб.: Издательство «Питер». 2000. 512с.
10. Що таке карти пам'яті [електронний ресурс] Режим доступу <https://sites.google.com/site/kartyrozumu/>